

İslam Dünyası'nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri

Bimaristan in the Islamic World and Development Processes

Fatma ÇAPAN*

Öz

İslam dünyasında sağlık alanında ilk çalışmalar Hz. Muhammed(S.A.V) döneminde başlamış olup, Dört Halife Dönemi, Emevîler, Abbasi dönemlerinde en zirveye çıkmıştır. Halifeler bu konuda önemli hassasiyet göstererek bimaristanların inşa edilmesi için çevresindeki devlet adamları ve zengin kişileri de teşvik etmişlerdir. Bu bimaristanlarda hastalara bedava hizmet verilmesinin yanı sıra yatak, yemek, elbise, nekehat döneminde maddi destek gibi bir takım ek destek sağlanmıştır. Daha sonra bimaristanlar sabit olan, gezici, cüzzam bimaristanları, yabancı bimaristanları gibi bölümlere ayrılarak inşa edilmesinin yanı sıra kadın ve erkeklere ayrı hizmet veren kısımlar da ayrı olarak yapılmıştır. Bimaristanlar hastalara hizmet veren yerler olarak kullanılmasının yanı sıra Tıp eğitimi veren ve öğrenci yetiştiren bir kurum olmuştur. Bunun yanında içinde çok sayıda kitap bulunduran kütüphaneler de kurulup hizmet vermiştir. Bimarhanelerde doktorların iyi bir tıp eğitimi alarak mesleklerinde yeterli olmaları için her türlü imkân sağlanmıştır. Diğer taraftan bimarhanelerde çalışacak doktorlar sıradan doktor olmayıp eğitimlerinin yanında zorlu bir sınava tabi tutuluyordu. Nitekim Ayrıca doktorların maddi olarak belli bir yaşam standardına sahip olabilmeleri için de özel bütçeler ayrılmıştır. İslam dünyasında tıp alanında yapılan bu çalışmalar bugünkü tıp ilmine önemli katkılar sağlamış olup, özellikle Haçlı Seferleri sırasında Avrupa'lılar bu medeniyete tanıklık ederek faydalanma imkânı da bulmuşlardır. Bimaristanlar Ortaçağ İslam dünyasında belirli bölgelerde sınırlı kalmayıp, Bağdat'tan başlayarak, Şam, Kahire, gibi büyük şehirlere yayılmış, Endülüs Emevi Devleti ile de İspanya'da açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bimaristan, Tıp, Ortaçağ, İslam Dünyası, Sağlık Hizmetleri.

Abstract

The first studies in the field of health in the Islamic world Hz. Muhammed (S.A.V) period began, and the Four Caliphs, Umayyads, Abbas peaks in the peak period. The caliphs showed considerable sensitivity in this regard and they also encouraged the statesmen and the rich people to build bimaristan. In addition to providing free service to patients, bimaristan also provided additional support such as bed, food, dress, financial support during the recovery period. Later bimaristanlar fixed, mobile, leprosy bimaristanlar, foreign bimaristanları divided into sections such as the construction as well as separate parts of men and women were made separately. Bimaristanlar as a place to serve patients as well as medical education and student training has been an institution. In addition, many libraries containing books were installed and served. In Bimarhane, doctors provided a good medical education and provided every opportunity to be sufficient in their profession. On the other hand, doctors working in bimar were not ordinary doctors and were subjected to a tough test in addition to their training. In addition, special budgets are reserved for doctors to have a certain standard of living. These studies in the field of medicine in the Islamic world have made significant contributions to the current medical science, and especially during the Crusades Europeans have also been able to benefit from this civilization. Bimaristans have not been limited to certain regions in the medieval Islamic world, but have spread to major cities such as Damascus, Cairo, starting from Baghdad and opened in Spain with the Andalusian Umayyad State.

Keywords: Bimaristan, Medicine, Medieval, Islamic World, Medical Services.

Giriş

İnsanlığın var olduğu günden itibaren beslenme barınma gibi temel ihtiyaçların yanında yine ilk sıralarda yer alan temel ihtiyaçlardan bir diğeri de sağlıktır. İnsanlık tarihi boyunca sağlık problemlerinin çözülmesi için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Bu süreç içerisinde kimileri bir taş, bir ağacı, toprağı ya da bitkileri tedavi amacıyla kullanırken kimileri de sihir, büyü, dua gibi yöntemleri kullanmışlardır. Diğer taraftan bazıları da bu tür tedavi yöntemlerinin kullanılmasının kendilerini yaratan tanrıya asilik olabileceğini düşünerek tasvip etmemişlerdir.

İnsanlık, tarih boyunca sağlık alanındaki bu tür uygulamalar coğrafya ve toplumsal farklılıklara göre de çeşitlilik arz etmiştir. Ancak uzun asırlar süren bir dönemden insanlık bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, capan@gantep.edu.tr.

ortak akıl etrafında birleşerek hastalıkların tedavi yöntemlerinde önemli bir yol kat etmiştir. Bu ortak akıl bir araya gelinceye kadar veba, cüzzam, sıtma, verem gibi birçok salgın hastalıklar ise dünya çapında çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Özellikle Veba salgınları sırasında bir anda binlerce insanın hayatını kaybettiği dönemler yaşanmıştır. Bu hastalıklara toplumların bakış açısındaki farklılıklar veya toplumların gelişmişlik düzeyleri nedeniyle de özellikle tıp ilminde dünya çapında bir ilerleme sağlanması oldukça uzun zaman almıştır.

Roma İmparatorluğu'nun en zirvede olduğu dönemlerde dahi bulaşıcı hastalıklar nedeniyle binlerce kişi hayatını kaybederken, Avrupa'nın Roma mirasını tükettiği ve yoksulluğun arttığı, Ortaçağ karanlığının başladığı dönemlerde insan sağlığı adeta ayaklar altına alınmıştır. Öyle ki başı ağrıyan insanların içine şeytan kaçtığı gerekçesiyle kafa derileri yüzülerek tuz basarak tedavi etmeye çalışan, esasen hekim olmayan rahipler tarafından insanlar tedavi edilmeye çalışılmıştır. Zira günah çıkarmayan hastaların tedavi edilmesi de yasaklanmıştır (Hunke, 1972, s.144).

Ortaçağ Avrupa'sında geri kalmış bir sağlık sektörü görülürken, İslam dünyasında ise tam tersine bu alanda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Enfeksiyonel beyin iltihabını diğer akut enfeksiyonlardan ayıran menenjit hastalığı teşhis konup tedavi edilebiliyordu. Bu alanda en önemli gelişmeyi ilk defa İbni Sinâ (Goichon, 2000) kaydetmiştir. Ayrıca, "Çiçek ve Kızamığa Dair" adlı eseriyle, Gut ve damla hastalığı ile yaptığı çalışmalar sayesinde bu hastalıklarla romatizma hastalığını birbirinden ayıran Er-Râzi gibi değerli bilim adamları yetişmiştir (Hunke, 1972, s. 193). Nitekim bugün bugün Paris'te St. Cermen Bulvarı'nın yanındaki konferans salonunda toplanan Tıp Fakültesi öğrencileri Er-Râzi ve İbni Sina gibi iki büyük Müslüman doktorun resimlerini karşılarında bulmaktadırlar (Hunke, 1972, s. 167). Tıp ilmi döneminin zirvesine ulaşarak özel bir itina ile inşa edilen bimaristanlarda hastalara neredeyse bugünün çağdaş sağlık hizmetlerine yakın hizmetler verilmiştir. Bu Bimaristanlar'a özel vakıflar tahsis edilerek buralarda hastalara bedava hizmet sunulmuştur. Ayrıca bu hizmetler sunulurken din, dil, ırk farkı gözetilmeksizin yabancılara da sağlık hizmetleri sunulmuştur (Hunke, 1972, ss. 143-160). Bu yazımızda İslam dünyasında bimaristanlar ve buralarda verilen hizmetler hakkında bilgiler aktarılacaktır.

Bimaristan Farça bir kelime olup Bimar yani Hasta ve yer anlamına gelen istan kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bimaristan kelimesi zamanla ortaçağda İslam ülkelerinde Maristan olarak kullanılmaya başlamıştır. Kuzey Afrika'nın batı bölgelerinde ise sinir hastalıkları için kullanılan kelime, Abbasîlerin sonuna kadar kullanılmaya devam etmiştir. Daha sonraki devirlerde kelime farklı milletler tarafından kendi dillerine göre farklı şekilde ifade edilmiştir (Manzur, 1992, s. 217). Mesela Orta Asya Müslümanları arasında Dârülmerza, Selçuklularda Dârüşşifâ, Osmanlılarda Dârüssihha, Şifâhâne gibi tabirler kullanılmıştır. XIX. Yüzyıldan itibaren ise Avrupa'nın da etkisiyle tüm dünya genelinde Hastahane tabiri kullanılmaya başlanmıştır (Terzioğlu, 1992, s. 163).

İslamiyet'ten önce Araplar savaşlarda yaralananlar için bile Bimaristan tarzında mekanlar kullanmaz iken İslam döneminde ilk Bimaristan Hz. Muhammed döneminde yapılmıştır. Hz. Muhammed öncelikle savaşlarda yaralanan sahabeleri gözeterek Mescidde bir çadır kurdurarak onların tedavi edilmesi için ayrı bir yer ayırmıştır. Aynı zamanda hasta

olanları ziyaret etmek için hasta yakınlarına izin vermiştir. Hz Muhammed tarafından kurulan bu çadır İslami dönemdeki ilk Bimaristan olarak sayılabilir (Hişam, 1990, s. 688; Terzioğlu, 1992, s. 163).

Sasaniler 260'lı yıllarda Bağdat yakınlarında bir Bimaristan kurmuşlardı. Ancak Araplar kendi aralarında savaşırken diğer milletlerle pek ilgilenmedikleri için bu tür gelişmelerden haberleri olmamıştır. Sasani hükümdarı I. Şâpur tarafından Cündişâpûr¹ şehrinde kurulan bu bimaristan, Ömer b. Hattâb² döneminde bu şehir fethedildiği zaman 638 yılında aktif bir şekilde faaliyetlerine devam ediyordu. Adı geçen Bimaristan bu faaliyetlerine Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemine kadar devam etmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 47; Terzioğlu, 1992, s. 164). Araplar burayı fethettiğinde en önemli doktorlardan bazıları Cebrail El- Buhtîşû ve Sabur b. Suhey'l'dir. Nitekim Ebû Ca'fer el-Mansûr Bağdat şehrini inşa ettirdiğinde mide hastalığına yakalandığında yanındaki doktorlar bu hastalık için bir tedavi bulamamışlardı. Kendisine Cündişâpûr şehrindeki Tıbbi akademinin baş doktoru Curcîs b. Buhtîşû'nun adını önermişlerdi. Dolayısıyla bu doktor geldiğinde onu tedavi etti ve sağlığına kavuştu (El-Kıfî, 1903, s. 72; Yıldırım ve Altungök, 2015, s.270).

İslam aleminde sistemli ve düzenli olarak ilk bimaristan Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde H.60 /M.679 tarihinde Dımaşk'taki(Şam) Emevî Cami'sinin batı minaresinin yanında kurulmuştur (El-Kalkaşandi, 1987, s. 405). Abbasiler döneminde İslam dünyası uygarlık bakımından yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Nitekim Abbasîlerin iktidara gelmesiyle birlikte bimaristanlar da çok ileri bir seviyeye gelmiştir. Abbasiler döneminde tıp mesleği disiplinli bir hale getirilmiştir. Bütün ülkelerden doktorlar çağırılıp tıbbi konferanslar düzenlenmiştir. Nitekim Doktorluk daha değerli bir meslek haline getirilerek, bu alana dolandırıcılar ve büyü yapanların girmesine izin verilmemiştir. Abbasiler döneminde Halifeler sultanlar ve emirler arasında bimaristan kurma ve inşa ettirme adeta bir yarış haline gelmiştir. Bunun yanında bimaristanlara birçok taşınmaz vakfedilerek daha iyi çalışması sağlandığı gibi vakıf yöneticileri bimaristanları doğrudan yönetmeye başlamışlardır. Ardından bimaristanlar özel ve umumi olarak veya büyükler için çocuklar için ayrı ayrı sınıflandırılmaya başlandı. Dolayısıyla her şehirde en azından büyük bir bimaristan kurulmuştur. Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr etrafındakileri bimaristanlar kurmaya teşvik etti aynı zamanda kör ve yetim, aciz olanlar için de bimaristanlar kurulmasını emretti. Bunun yanında ruh hastalığı olanlar için de ayrı bir yer tahsis etmiştir. Aynı zamanda meşhur İran'lı doktor Colicus'u Bağdat'a getirtmiş ve halkın sağlığıyla ilgili çalışmalara hız vermiştir (Mu'nis, 2009, s. 18; Yıldırım ve Altungök, 2015, ss.270-274).

¹ Basra ve Fars arasında bulunan bölgeleri kapsayan bu şehir Sasani Kralı I.Sabur b. Azdeşir tarafından inşa edilmiştir. Roma imparatorluğu ile yaptığı savaş sonucu olarak esir aldığı Romalıları bu şehirde iskan ettirmiştir. Yanında birçok askerlerini de yerleştirdi. Bundan dolayı sabir askerleri anlamında bu şehre bu isim verildi. Daha sonra Müslümanlar burayı sulh ile teslim aldı. Bu şehir kendi bimaristanı ve tıbbi medresesi ile tanınmıştır. Zira bu bimaristanı inşa eden I.Kisra ve bu medreseye Yunan öğretmenler getirmiştir (İsa, 1939; Uslu, 1993; Yıldırım ve Altungök, 2015).

² Hz Ömer dönemiyle ilgili olarak İskenderiye kütüphanesinin yakılması iddiası tamamıyla yanlış bir iddia olup Hz. Ömer döneminde fethedilen yerlerde kültürel mirasa dokunulmadığı gibi bir sahiplenme söz konusudur. Nitekim onun bu konudaki hassasiyeti Cündişâpûr şehrindeki bu bimaristanın varlığının korunması noktasında da ortaya çıkmıştır (Güçlüay ve Bamyacı, 2018).

Hârûnürreşîd tahta çıkınca Bağdat meşhur hastaneleriyle her yönden üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Harun Reşid, hem بیمارستانların kurulması hem de geliştirilmesine önem vermiş ve Bağdat'ta büyük bir بیمارستان kurmuştur. Bu بیمارistana Sasaniler'in yaptığı gibi büyük bir kütüphane ilave edilmiştir. Onun döneminde ilk tıbbi lonca kurulmuştur (İbn Usaybia, 1972, s.188; Hunke 1972, s. 155; Yıldırım ve Altungök, 2015, s.274). Halife El Muktedir döneminde doktorluk mesleği daha ileri bir seviyeye geldi ve yine yeni بیمارستانlar kuruldu. Aynı zamanda doktorların بیمارistanda çalışmak için sınava girmeleri şartı getirilmiştir. Özellikle Abbasî Halifesi El-Muktedir Bağdat doktorlarından birinin kendi hizmetçilerinden birine yanlış teşhis ve tedavi uygulaması sonucu ölmesi üzerine devlete bağlı olarak çalışanların dışındaki bütün doktorların belli bir sınavı geçene kadar bu mesleği yapmalarını yasakladı. Bunun üzerine tabibler odasını kurarak başına meşhur tıpçı Sinan b. Sabit b. Kara El Harrani³'yi getirdi ve doktorlara yapılacak olan sınavı yaptırmasını emretti. O halifenin emrini yerine getirdi ve Bağdat'ta 900 doktor sınavdan geçirildi (Hunke, 1972, s. 161; Yıldırım ve Altungök, 2015, s.275). Aynı dönemde her بیمارistan için müstakil bir bahçe ayrılmış ve bu bahçe içinde tıbbi bitkiler dikilmiştir⁴.

Bimaristanların Görevleri

İslam dünyasında بیمارistanların öncelikli görevleri arasında dil, din, ırk ayrımı yapılmaksızın hastalara şifa dağıtmaktı. Diğer yandan ister zengin ister fakir olsun tüm hastalara bedava hizmet verilmekte ve bu verilen hizmet karşılığında herhangi bir para talep edilmemekteydi. Bunun yanı sıra iyileşme sürecinde olan ancak maddi açıdan olmayan hastalara bu dönemde dinlenmeleri ve ihtiyaçlarını karşılamaları için dahi belli miktarda ödeme yapılır ve bir kat elbise veriliyordu. بیمارistan'da yatak, yemek⁵ ve ilaç da bedava bir hizmet olarak hastalara sunuluyordu. Bu masraflar ise daha بیمارistanların kuruluşu sırasında gelirleri بیمارistanlara vakfedilen arazi ve çiftlikler sayesinde karşılanıyordu. Bu ekonomik teşkilatın denetimini de bizzat hükümdar ailesinden kimseler bulunduğu için hükümdar bu konularda geniş ve sürekli malumat sahibi olma ve anında müdahale etme fırsatını yakalamış oluyordu⁶.

³ Sinan alim ve doktordur. Abbasî döneminde yıldızı parlamıştır. Abbasî halifesi muktedir billah hizmetinde bulundu ve Baş tabib olarak görev yaptı. Bunun yanında El Kahir Billah ve Er Razi hizmetinde bulunmuştur. M.942 h.331 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Usaybia, 1972).

⁴ Bahsi geçen doktorların imtihanlardan birine tıbbi bilgisi olmayan, yaşlı bir şeyh de girmişti. Onun bilgisizliğini o zamana kadar hiç kimse fark etmemişti. Sınavı yapan İbnî Talmîs'in soruları karşısında panikleyerek "Ben büyük bir ailenin yaşlı erkeğiyim. Bugüne kadar hekim olarak tanındım. Bütün bildiğim şey, ailemin maişetini temin için, birkaç basit ilaçtan ibarettir. Lütfen beni bu şahısların önünde mahçup etme!" diyerek cevap vermiştir. Bunun üzerine İbnî Talmîs "Bilmediğin vak'ayı tedaviden kaçınmak, basit vakalar dışında kan aldırma, müşhil kullanma gibi tavsiyelerde bulunmamak şartıyla" demiştir. Şeyh ise "Bu şimdiki kadar benim de düsturum olmuştu. Ömrüm boyunca, gül suyu ile nöbet şekerinin dışına çıkmadım" demiştir. Bu olay bize Bağdat'ta sahte hekimlere karşı verilen mücadelenin en önemli örneklerinden biridir (Kıftî, 1903; Hunke, 1972; Mu'nis, 2009).

⁵ Bir gün Şam'da bulunan İran'lı bir asilzâde Nuri Hastanesi'ne yaptığı bir ziyaret sırasında kızarmış tavuk kokusu alınca hasta olmaya karar vererek hastanenin koridorlarında inleyerek yürümeye başladı. Nöbetçi doktor onu muayene ettiğinde hiçbir şey olmadığını anlamasına rağmen centilmenlik göstererek onu Dahiliye kliniğine yatırdı. Hastaya günde iki kere bal ile yapılmış tavuk karaciğerli baklava, kızartılmış horoz, komposto ve şerbetler ile lezzetli yemekler ikram ettirdi. Ancak üç gün sonra hastanın midesi için tehlike arz etmeye başlayınca doktor: "üç günlük İslâm misafirperverliği sona erdi. Allah aşkına git!" artık iyileştin" diyerek hastayı taburcu etti. Bu olay Şam'daki doktorlar arasında bir süre gülüşülerek anlatılmış bir olay olmasının yanı sıra hastanelerde verilen yemeklerin lezzeti ve kalitesi hakkında da bilgi edinmemizi sağlamaktadır (Hunke, 1972).

⁶ Birgün Bağdat'ta Adudî Hastanesi'nde kömür, yorgan, ilaç gibi malzemelerin kısıtlı kullanıldığına dair bir rapor alan müfettişlerden Ali İbni İsa, hastanenin gelir müdürü Abu'z-Zark'a hitaben şunları yazdı: "Allah sana acısın! Bilhassa kış soğğunun artmakta olduğu bu son ay zarfında, parayı kısma ve tediyeleri geciktirme üzüntüsünün manası nedir? Hastaların yorgan, elbise ve kömürle ısınmaları, muntazam bakım, hizmet ve tıbbi yardım görmeleri

Nitekim doktor, hemşire, hastabakıcı vs. sağlık elemanlarının maaşları da bu arazi gelirleri sayesinde ödenmekteydi. Yapılan masrafların kayıtları hastane müdürleri tarafından tutulur, bu konudaki teftiş ve kontroller ise baş hekimler tarafından yapılırdı. Bu baş hekimler yaptığı çalışmalarla üstün özelliklerini ispat eden kişiler arasından seçilirdi. Nitekim baş hekimler her sabah asistanları ve bazı doktorlar ile birlikte hastaları ziyaret ederek onların istek ve dileklerini de dinlerdi. Bu görevlerini tamamlayan baş hekim daha sonra saltanat ve hükümet ricalinde bulunan hastaları tedavi etmek için bimaristandan ayrılırdı (Hunke, 1972, s. 157-159).

Bimaristanların hasta bakmak ve tedavi etmek gibi asıl görevlerinin yanı sıra eğitim ve uygulama görevleri de bulunmaktaydı. Doktorlar aynı zamanda birer öğretmen gibi görev yapıyor ve hasta ziyaretleri sırasında öğrencilerini de yanlarında götürerek öğrencilerinin kendilerini yakından izlemelerini sağlıyorlardı. Böylece öğrenciler hekimlerin hastalarla konuşmalarına vaki oluyor, muayene ve tedavi yöntemlerini öğrenerek yazdıkları reçeteleri dikkatle izleme ve bu sırada hocaları ile hastalığı tartışma fırsatı buluyorlardı. Böylece talebeler Tıp eğitimine başlarken günlük klinik tecrübeleri sayesinde pratik hekimlik tecrübesi edinmeye başlamış olurlardı. Nitekim yeterli bilgi edinmeden hasta tedavi etmeye kalkmak, dolandırıcılık olarak nitelendiriliyordu. Hekimler öğrencilerin derslere devamlarını bir çizelge ile takip ederler ve buna özel bir itina gösterirlerdi. Doktorlar bir yerde göreve başlamak için resmi belgelerini veya günümüz tabiriyle diplomalarını ibraz etmek zorundalardı. Bu hem İspanya'da hem de Bağdat'ta resmi bir kanun olarak uygulanmaktaydı (Hunke, 1972, s.160-161; İbn Usaybia, 1972, s.416).

Bimaristanlar'da ayrıca büyük konferans salonları ve kütüphaneler de bulunurdu. Doktorlar ve tıp öğrencileri buraya gelip derslerini yaparak bazı enteresan tıbbî vakaları tartışma fırsatı bulurlardı. Bu konferans salonlarının duvarlarında bulunan yüksek dolaplar zaman içerisinde tıp ile alakalı yazılmış birçok yazma eser ile donanır ve tıp öğrencileri bunlardan istifade ederlerdi (Hunke, 1972, s. 159). Bunun sonucu olarak birçok tıp kitabı telif edilmiştir. Bu şekilde yetişen doktorların başında Ebubekir Er Razi bulunmaktaydı. O da bimaristana tıp öğrenmek için geldi. Kendisinin ayrı notları ve görüşleri vardı. Hastanın yanında durmanın ve gözetmenin ehemmiyetini belirtmiştir. Hastaya bakmanın ilgilenmenin hastanın durumunu öğrenmek için önemli olduğunu belirtmiştir. Telif ettiği kitapları ilk olarak Kitab-ı El Havi, ikincisi Kitab-ı El Cami'a fi El-Tıbb'dır (El-Kıftî, 1903, s. 116; İbn Usaybia, 1972, s.416). Bunun yanı sıra El-Adudi bimaristanı inşa edildiğinde büyük bir rol oynamıştır. Zira bu bimaristanın nereye yapılacağı hakkında öneri sunmuştur. İnşa edildikten sonra da bimaristan'ın başında idareci oldu. Ve zamanla Arap dünyasında çok ünlü bir doktor olarak tanındı. Bunun yanında bimaristanlar doktorların tıpla alakalı icad ettiği malzemelerin, ilaçların saklanması ve muhafaza edilmesi için kullanılan yerlerdir (Mu'nis, 2009, s. 13).

Doktorların verdiği değerli hizmetin karşılığında, onların maddi seviyelerini arttırmak için birçok hediye, hibe veya para verilmiştir. Bu sayede doktorların maddi durumları oldukça iyi bir durumda olup hatta bazıları sultanın ya da halifenin makamına yakışır parfümler bile

için hastane hissesinin tediyesini çabuklaştırmak hususunda, elinden gelen her şeyi yap! bu teşebbüslerinden bana etraflıca bilgi ver!.." demiştir (Hunke, 1972).

kullanmıştır. Bunun mukabilinde de bazı doktorlar çalıştığı yerde verdiği hizmet karşılığında para almamış sevap kazanmak için çalışmışlardır (El-Kıftî, 1903, s.132.)

Bimaristan Çeşitleri ve Verdiği Hizmetler

İslam dünyasında bimaristanların birçok türü bulunmakla beraber bunlar verdikleri hizmetlere göre farklılıklar arzede biliyordu. Bunlar sabit bimaristanlar, ve sabit olmayan bimaristanlar olarak iki şekilde incelenebilir.

Sabit Bimaristanlar: Sabit bimaristanlar, belli bir yerde inşa edilir ve özellikle ülkelerin başkentlerinde bulunurdu. Sabit bimaristanlar erkekler ve kadınlar için olmak üzere iki büyük kısma ayrılırdı. Ayrıca, her bir kısım ihtiyaç duyulan tıbbi malzemeler ve aletler ile donatılırdı. Bunun yanında çok sayıda kadın ve erkek çalışanlar görevlendirilirdi. Her kısımda büyük bir salon vardı. Bu salonlarda dahiliyye, cerrahi, ortopedi gibi ayrı bölümler vardı. Sabit olan bimaristanların içinden öncelikle bir akarsu geçmesi gerekiyordu. Konumu sakin bir yerde olmalıydı. Bu bimaristanların her birinde bir eczane bulunmaktaydı. Bu eczanenin başında Mihtar⁷ adı verilen bir görevli bulunmaktaydı. Bu bimaristanların dışında ayrıca doktorlar şehir merkezlerinde kurulan bazı muayenehanelerde de hasta tedavi eder ve ilaç verirdi. Böylece basit hastalıklar için bimaristana gitmeye gerek kalmazdı. Bunun yanı sıra bazı ilaçlar yan etkileri olabileceği düşünülerek sadece bimaristanlarda verilirdi. Aynı zamanda bu bimaristanlarda hastanın ailesi onu görmek için ziyaret edebilirdi. Bimaristanlar gece gündüz açık bulunurdu (Mu'nis, 2009, s. 52; El- Siyotî, 1996, s.161).

Yukarıda bahsedilen bimaristanlar Kahire, Dımaşk, Bağdat gibi en büyük şehirlerde yayılmıştır. Bu bimaristanlardan ilki Emevî Halifesi El Velid b. Abdülmelik tarafından M.706 yılında kurulmuştur. Bu bimaristanın bünyesinde eczacılık ve tıp öğretmek için ayrı bir okul vardı. Ayrıca uygulamalı eğitim bu okul içinde yapılırdı. Bu hastanelerin salonlarında yaz aylarında sıcaktan korunmak için soğuk hava, kış mevsiminde ise sıcak hava dolaştıran bugün ki klima sistemine benzer bir sistem kurulmuştu. Salonların zeminleri nar yapraklarıyla veya El-Müstaki⁸ yapraklarıyla örtülürdü. Bunun yanı sıra hastalar ayakta beklerken acılarını hafifletmek için yerlerde güzel koku veren yapraklar da bulunurdu (İbn Usaybia, 1972, ss. 732-287).

Zamanla sabit bimaristanlar verdiği hizmetlere göre farklı türlerde ayrılmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

Cüzzam Bimaristanları: Bu hastalığın bulaşıcı olması nedeniyle hastalar tamamen toplumdan ayrı tutulmuştur. İlk olarak halife Velid b. Abdülmelik döneminde hastalar toplumdan uzak bir yere alındı ve toplum içerisinde dolaşmaları yasaklandı. Aynı zamanda bu insanların para ve erzak ihtiyaçları karşılandı. Bunu yaparken yavaş yavaş onların buldukları yerler bimaristana çevrildi. Şam'da bu hastalar için ilk bimaristanlar kurulmuş oldu. Aynı zamanda onlar bedava tedavi edilerek, onlar için doktorlar tahsis edildi. Ayrıca bu hastaların tedavileri takip edilerek önem verildi. Hastalara özel tahsis edilen doktorlar tedaviden sonra da onlarla uzun bir müddet ilgileniyorlardı (İbn Kesir, 1966, s. 669). Bu uygulama günümüzdeki aile hekimliği veya kişiye özel doktorlar uygulaması gibi olmuştur. Dolayısıyla hastalar

⁷ Birçok eczanenin başından olan kişidir. Başka bir adı Mihtar-ı Eş-Şarabhane'dir (El-Kalkaşandi, 1987).

⁸ Bir bitki türüdür. Bu bitkiden damla sakızı çıkarılırdı. İlaç olarak hastalara kullanılmaktaydı (El-Hicavi, M. (1951).

kendilerini çok özel hissetmişlerdir. Halbuki o dönemde ve daha sonraki yüzyıllarda Avrupa’da bu hastalara iyi muamele edilmemiştir. Mesela 1490 yılında cüzzamlı bir akıl hastası tanrıya küfrettiği için işkence cezasına çarptırılmıştır (Hunke, 1972, s. 179).

Mahkum Bimaristanları: İslam dünyasında ilk hapishaneler Hz. Ömer döneminde kurulmuş olup, halifeler mahkumların sağlık durumlarıyla ilgilenmişlerdir. Özellikle Abbasî Halifesi El-Muktedir Billah rivayete göre zamanında sağlık bakanı olan Sinan b. Sabite mektup yazarak mahkumların sağlığı ile ilgilenmek gerektiğini belirterek; “Hapishanedeki mahkumlar için ayrıca doktorlar tahsis etmemiz gerekiyor ve her gün ilaçlarını onlara içirmemiz gerekiyor. Hapishaneler arasında dolaşım mahkumları tedavi etmemiz gerekiyor. Doktorların vazifesi mahkumların hastalığını verecekleri ilaçlar vasıtasıyla gidermektir” (El-Kıftî, 1903, s. 132) demiştir. Bu dönemde halifeler ve vezirler tarafından mahkumlara önem verilirken toplum tarafından ise, mahkumlara bu kadar önem verilmemiştir. Mahkum sağlığı ile ilgili bu tür uygulamalar batı dünyasında bu dönemde görülmemektedir. Batıda mahkumlar için bu tür uygulamalar ancak yüzyıllar sonra 1700’lü yıllardan sonra görülmeye başlamıştır (Hunke, 1972, s. 225).

Ruh Hastaları için Bimaristanlar: Akıl ve sinir hastalıkları İslam dünyasında öncelikle Emevîler döneminde ilgi görmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu hastalıklar için bimaristanlara ayrıca bölümler eklenmeye başlanmıştır (İsa, 1939, s. 73). Ardından Abbasîler döneminde akıl ve ruh hastaları için ayrı bimaristanlar kurulmuştur. Hatta bu bimaristanlarda kadın ve erkekler için ayrı ayrı binalar yapılmıştır. Bu hastalara devlet tarafından özel bir ilgi ve itina gösteriliyordu. Bağdat ve Kahire’de halife tarafından bizzat teftiş edilen asabiye bimaristanları bulunuyor ve buralarda hastalar uzman sinir doktorları tarafından itinalı bir şekilde muayene ve tedavi ediliyordu. Ayrıca, hastalara özel olarak ayrılan çeşitli çiçekler ve ağaçlarla donatılan bahçeler bulunmaktaydı. Hastalar hemşirelerin refakatinde bahçelere götürülür ve buradaki doğaya baktırılırdı. Bazen de onlara Kuran okunurdu. Hastalara tahsis edilen doktorlar ve sağlık personelleri gece gündüz onların yanında bulunurlardı (İbn Usaybia, 1972, ss. 301-302; Hunke, 1972, s. 179). Rivayete göre İslami vakıflar bu hastalara hizmet etmek için iki kişi tahsis ederdi. Bu kişiler çeşitli işlerle görevlendirilirdi. Mesela her sabah hastaların kıyafetlerini değiştirir ve her sabah soğuk suyla onları banyo yaptırılırdı. Ardından onlara temiz bir kıyafet giydirerek namaza götürülürlerdi. Daha sonra Kuran’ı Kerim dinletip, açık havada gezdirip, güzel müzikleri ve sesleri dinletiyorlardı. Görüldüğü gibi o dönemlerde akıl ve ruh hastalığını iyileştirmek ve sakinleştirmek için müzik ve tabiat güzellikleri tedavi amacıyla kullanılmaktaydı. (İsa, 1939, s. 73).

Müslümanlar ortaçağda ruh hastalarına böyle bir muamele ederken orta ve yeni çağlarda Avrupa’da böyle bir uygulama yoktur. 18. Yüzyılın ortalarına kadar bu hastaların işledikleri günahlar nedeniyle bu duruma geldikleri ve içlerine şeytan girdiği düşüncesiyle insanlara dini cezalar verilmekteydi. Onlara göre akıl ve ruh hastalarının tedavisi içlerindeki kötü ruhu hastadan çıkarıp atmakla gerçekleşebilirdi. Nitekim kendilerine göre daha az zararlı akıl hastalarına cinsiyet gözetmeksizin rengarenk elbiseler giydirilir, çingiraklar takılır ve sokak çocuklarının her türlü işkencelerine maruz bırakılırdı. Eğer akıl hastasının daha zararlı olabileceği düşünülürse kötü ruhun kovulması için hasta kiliseye götürülür ve şeytan kovulmaya çalışılırdı. Kilise’de yapılan işlemlerden olumlu sonuçlar alınmazsa hastanelere

bağlı bir tımarhaneye veya hastanelerin tecrit edilmiş bir kısmına veya deliler kulesi, deliler hücresi diye adlandırılan mekanlara atılarak buralarda özel olarak görevlendirilen kişiler tarafından şiddetli bir şekilde dövülürlerdi. Nitekim 1498 yılında Jakob Geuch adlı bir asilzade St. Anstatt Kilisesi'nin Frankfurt Meclisi tarafından benzer cezalara maruz kalmıştır (İlvan, 1966, s. 78).

Yabancı Bimaristanları: Bimaristanların hizmeti Müslümanlar için kısıtlı kalmamış, İslam ülkesinde bulunan Yahudilere, Hıristiyanlara ve diğer yabancılara da hizmet verilmiştir. Bu tür bimaristanlar ilk olarak Şam'da ortaya çıkmıştır. Bunların görevi sadece beldeye gelen yabancılara hizmet etmektir. Ayrıca bu bimaristanlar için birçok vakıf, doktor ve ilaçlar tahsis edilmiştir. Böyle bimaristanların inşa edilmesinin sebebi ise hasta ve zafiyet içinde olan bir yabancıyı Dimaşk emiri olan Ebu Yakub'a gelerek yalvarmasıydı. Ebu Yakub bu durumu görünce Nureddin Mahmud Zengi'ye yabancılar için ayrı bir bimaristan kurulmasını rica etmişti. Bunun üzerine Nureddin Mahmud bunu kabul ederek bir bimaristan inşa edilmesini emretti ve bunun için birçok vakıf ayrılmasını sağladı (İbn Cübeyr, 1972, s. 83). Böylece yabancıların ücretsiz bir şekilde muayene edilmesi ve ilaçlarının tahsis edilmesi sağlandı.

Bununla alakalı olarak Doktor Sinan b. Sabit, Abbasî Halifesi Muktedir Billah döneminde vezirlik yapan Ali b. İsa el-Cerrah tarafından yabancıların bulunduğu bir bölgeye giderek orada insanları tedavi etmesi ve onlara ilaç dağıtmakla görevlendirildi. Sinan b. Sabit, Suvar⁹ bölgesine geldiğinde buranın ahalisinin Yahudiler olduğunu öğrenmiştir. Sinan b. Sabit vezire bir mektup yazarak onların Yahudi olduğunu bu nedenle bu insanlara hizmet verelim mi diye sorduğunda gelen cevapta hem zımmiler hem de diğer milletleri tedavi etmelerini emredilmiştir¹⁰. Abbasîler döneminde yolculuk yapan yabancılar için de ayrı bir bimaristan inşa edilmiştir (El-Tilmisani, 1968, s. 383).

Gezici (Sabit Olmayan)Bimaristanlar: Bu bimaristanlar ilk olarak Abbasîler döneminde Halife El-Muktedir Billah (907-932) döneminde ortaya çıktı. Bu bimaristanların kurulmasının sebebi ise başkentten ya da şehirlerden uzak olan köylere sağlık hizmeti götürmektir (El-Kıftî, 1903, s. 86). Böylece Bağdat'tan uzaktaki köy ve kasabalardaki hastaların tedavisi doğrudan yapılmıştır. Araplar bu bimaristanları yaygın hastalıklarla mücadele etmek için yapmışlardır. Aynı zamanda bu bimaristanların içinde ihtiyaç olan ilaçlar, sıhhi malzemeler, cerrahiye bölümü, elbiseler, doktorlar, eczane, fakir olanlar için ayrı malzemeler de bulunmaktaydı. Buralarda sadece ilk acil yardım değil, daha geniş ve daha kapsamlı tıbbi hizmetler vermekteydi. Buna istinaden Abbasî Halifesi El-Muktedir'in veziri İsa Ali b. İsa meşhur doktor Sinan'a yazdığı mektubunda "taşınmış bimaristanların içinde lazım olan tüm imkanların olması gerektiğinden ve böylece her yerde tıbbi ameliyatların yapılmasını" ifade etmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 301).

Hareketli bimaristanların bir diğer çeşidi ise Abbasîler döneminde askerlere hizmet için kurulan ve ordularla birlikte hareket eden bimaristanlardır. Bunun yanı sıra ilaçları yapmak ve

⁹ Suvar, Irakta Fırat Nehrine yakın şehirlerinden biriydi. Bu şehirde Yahudi bir topluluk bulunmaktaydı. M.834 H.219 yılında bu şehir kurulmuştur. Bu şehirde büyük bir medrese bulunmaktaydı. Bu medreseden büyük alimler ve Yahudilerin Âhbarî mezun olmuştur. Bu şehir Süryanilere bağlı bir şehirdir. İçkileriyle meşhurdur. Fırat nehrine yakın aynı zamanda Kufe'ye yakın bir yerde bulunmaktaydı (El-Hamevi, 1979).

¹⁰ Sinan b. Sabit'in bu görevi sırasında yaşadığı olaylar hakkında daha geniş bilgi kaynakta yer almaktadır (El-Kıftî, 1903, s. 301; Hunke, 1972, s. 225).

hazırlamak için eczaneler de kurulmuştur. Keza Umuriye¹¹ fethedildiği zaman yaralıları tedavi etmek için katırlar üzerine yüklenen askeri bir bimaristan görülmüştür (Sabit, 1939, s. 274).

Ambulans Bimaristanları: Bu bimaristanlar camilerin yanında ve insanların yoğun olarak toplandığı yerlerde bulunmuştur. Bunların görevi herhangi bir olay ve kazada hızlı bir şekilde insanlara ilk yardım ve tedavi sunmaktır. Bu bimaristanlarda gece gündüz nöbetçi doktorlar hizmet etmekteydi. Doktorlar ihtiyacı olan insanlara ilk ve acil yardım yapıyorlardı. Özellikle festivaller ve bayramlarda bu bimaristanlar aktif olarak görev yapıyorlardı. Bunların içinde eczaneler de bulunmaktaydı. (El-Hatip, 1988, s. 235). El Makrîzî'nin rivayet ettiğine göre İbn Tolun Mısır'da kendi camisini inşa ettirirken caminin arkasında hareketli bir eczane buldurmuş ve içinde nöbetçi bir doktor bırakmıştır. Olay veya kaza durumunda hastalar için gereken ilaçları içinde bulundurmuştur (El-Sibaî, 1999, s. 108).

Hac Bimaristanları: Bu bimaristanlar zamanımızda bildiğimiz hacılarla giden tıbbi heyetten oluşmaktadır. Bunlar ilk yardım ve cerrahi malzemeleri ve ilaçlarıyla birlikte hareket ederdi. Malzemeler doktorlar ve hemşireler nezaretinde özel kutularda taşınıp hac konvoyunda bulunan hastalara gereken tedavileri yapmaktaydı (İsa, 1939, s. 77). Kaynaklara göre bu bimaristanları ilk yapan Emevî Halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan'dır. Buna istinaden tabib olan Ebu Hakem El-Dımaşkî Muaviye tarafından hac için doktor olarak görevlendirilmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 175).

Büyük İslam Şehirlerindeki Bimaristanlar ve Faaliyetleri Hakkında Bazı Örnekler

İslam dünyasında Bağdat, Dımaşk, Kahire, İspanya başta olmak üzere bimaristanların inşa edilmeye başlaması tıp ilminin ilerlemesine önemli katkılar sağlamıştır. Zira bimaristanların kurulmasının ardından akademik tıp eğitimi veren okulların açılması ve ünlü doktorların yetişmesi tüm bu çalışmaların en önemli sonuçları arasındadır. Böylece tıp ilmi Cerrahiye¹², Kahale¹³, Tabbaun¹⁴, El-Mucebbirun¹⁵ ve El-Nefsemiyun¹⁶ gibi önemli birçok dala ayrılmıştır. Bunun yanında bimaristanlarda kadınlar ve erkekler kısmının başında olan sorumlular, hastanenin içindeki hizmetliler, hemşireler, baştabibler ve farklı merteye ve maaşlarda olan meslek türleri de ortaya çıkmıştır. Ayrıca bimaristanlar kuruldukları yerlerde alış veriş dükkanları, çeşitli binalar ve yeni mahallelerin oluşmasını sağlamıştır (İbn Usaybia, 1972, s. 416).

Bağdat'ın batı tarafında Büveyhi emiri Adudüddевle bir bimaristan inşa etmiş ve bu inşaat 3 yıl kadar sürmüştür. Ayrıca bu bimaristan'ın hizmetlerini sürdürmesi için birçok vakıf ayrılmıştır (El-Kıftî, 1903, s. 144). Zamanın ünlü tabiblerinden biri olan Er Razi ile Adudüddевle bu bimaristanın nereye yapılacağı konusunda görüşmeler yapmıştır. Bunun sonucunda Bağdat'ın bazı yerlerine küçük et parçaları asıldı ve hangi et daha geç çürürse veya çok hızlı bir şekilde rengini değiştirmezse o et parçasının bulunduğu yere bimaristanın inşa

¹¹ Rum beldelerinden biridir. Abbasî Halifesi El Mustansır Billah burayı fethetti. Ve islamin en önemli fetihlerinden biriydi (Abdillâh, 1977).

¹² Cerrahi operasyonları yapan kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹³ Göz hastalıklarını tedavi eden kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹⁴ Dahili ve Batıniyye hastalıkları ile ilgilenen ihtisas eden kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹⁵ Kırık olan kemikleri tedavi eden kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹⁶ Akıl ve nefis hastalıkları ile ilgili ihtisas eden kişidir (El-Bağdadî, 2001).

edilmesine karar verildi. Bu yer seçildikten sonra Emir Adudüddeve, Er Razi ile birlikte bimaristanın inşasını takip etti (İbn Usaybia, 1972, s. 415; Terzioğlu, 1992, s.165). Bimaristana tecrübesine ve yeteneğine göre Er Razi tarafından seçilen 150 tabib getirilmiştir. Adudüddeve bimaristanın inşa edilmesinde çok fazla miktarda para harcamıştır. Hatta o zamanda bu standartlarda başka bir bimaristan olmadığı söylenmiştir (El-Zehebi, 1984, s. 159). Selçuklu döneminde ise hem yeni bimaristanlar inşa edilmesinin hem de var olanların yeniden onarılmasına önem verilmiştir. Mesela Sultan Tuğrul Bey 1036-1039 yılları arasında Adudi bimaristanının devamını sağlamak için yeniden onarılmasını emretti. Bu bimaristan Selçuklular döneminde o kadar çok ilgi görmüştür ki halk tarafından Muazzam Saray olarak zikredilmiştir (İbn Cübeyr, 1972, s. 185).

Tolunoğulları döneminde bimaristanlar ciddi bir gelişme gösterdi. Ahmed b. Tolon döneminde (Emir Ahmet) asker şehrinde¹⁷ ilk bimaristan kurulmuştur. Bu bimaristana El-Atik adı verilmiştir ve sunduğu hizmetler ve kuruluş şekliyle muhteşem bir şekilde bahsedilmiştir. Bimaristan kurulurken 60.000 Dinar harcanmıştır. Ayrıca başarılı olması ve devamını sürdürmesi için birçok vakıf arazisi tahsis edilmiştir. Buraya bir hasta getirildiği zaman giydiği kıyafetleri çıkarılır ve onun malzemeleri emin bir kişi tarafından bimaristandan çıkana kadar tutulurdu. Hastaya kendi elbisesinin yerine özel elbiseler verilirdi. Hastalar için ayrı bir oda tahsis edilirdi. Emir Ahmed b. Tolon her Cuma günü bimaristanı ziyaret ederdi. Ayrıca Ahmed b. Tolon burada ayrı bir kütüphane oluşturulmasını emretmiş ve bunun üzerine 100.000 cilt kitap içeren bir kütüphane ortaya çıkmıştır (El-Makrîzî, 1987, s. 166).

H.507 M.1113 yılında Tutuş b. Alparslan'a hizmet eden bir Memlük olan Humartekin Bağdat'ta bir bimaristan inşa etti ve bu bimaristan için büyük bir binayı vakıf olarak ayırdı. Bimaristan için hizmetçiler, idareciler, doktorlar getirip hastalara ve yaralılara önem göstermiştir. Rivayete göre bu kişi hizmete alındığı zaman bir çuval tuz karşılığında satın alınmıştır. Ardından Muhammed b. Melikşah döneminde kaderi değişerek değeri yükselmiştir. Zamanla parası ve itibarı artan Humartekin Bağdat'ta kanallar, bimaristanlar, ribatlar, gibi birçok bina inşa ettirmiştir (İbn Kesir, 1966, s. 176).

Zengiler hükümdarı Nureddin Mahmud Zengi de Dımaşk'ta Bimaristan-ı Nûrî olarak adlandırılan büyük bir bimaristan inşa ettirmiştir. Bimaristanda Tıp eğitimi vermek için de ayrı bir bölüm oluşturmuştur. Burada Calinos ve İbn Hanife El-Dinovrî'nin yazdığı El-Nebat adlı tıp kitabı okutulmuştur. Bunun yanı sıra şehrin en ünlü doktorları haftada iki kez olmak üzere Büyük Nurî Bimaristanı'nda toplantı yaparlardı. Toplantılarda hastalıklar hakkında konuşulur ve bu hastalıkları tedavi etmek için ilaçlar hakkında tartışılırdı. Yine bu dönemde ilaçların hastalara hastanenin bir bölümünde bedava olarak verilmesi uygulaması vardır. Bunun yanı sıra Zengiler döneminde ilk defa ameliyat sırasında afyon, anestezi olarak kullanılmıştır. Ayrıca her hasta için ayrı bir dosya tutulmuş ve bu dosyalara göre hastalara ilaç verilmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 732-733; Mu'nis, 2009, ss. 32-33).

¹⁷ Abbasî Halifesi Mutasım Billah döneminde Dicle Nehrinin yanında ve Bağdat'a yakın bir yerde inşa edilmiştir. Bu şehrin inşa edilmesinin sebebi ise 70.000 Türk askerinin Bağdat'a sığmamasıdır. Bu askerlerin bazıları, insanların mülkiyetine girmeye başlayınca, toplumun ileri gelenleri onları Mutasıma şikayet etmişlerdir. Mutasım ise bu olay üzerine bu ordu için ayrı ve özel bir yer inşa etmiş ve buraya asker şehri adı verilmiştir (Abdillâh, 1996, s. 358).

Dımaşk bimaristanlarının içlerinde daha büyük kütüphaneler inşa edildi. Kütüphanelerden doktorlar, öğrenciler ve hastalar istifade etmişlerdir. Kütüphaneler çok büyük ilgi görmüş ve zamanın emirleri ve sultanları kütüphanelere maddi destek sağlamıştır. Bunun en büyük örneği Nureddin Mahmud Zengi'nin kendi Bimaristanı'nda kurduğu kütüphaneye vakıf olarak çok büyük bir miktarda para ve çok sayıda tıbbi kitap bağışlamasıdır (Hamade, 1977, s. 145). Bimaristanların sultanlar tarafından inşa edilmesinin yanı sıra emirlerin de bu alanda destek verdikleri ve bimaristanlar inşa ettirdikleri görülmektedir. Mesela 1255 yılında vefat eden Emir Seyfeddin Ebu'l Fevaris El-Kinirî Dımaşk'ta bulunan Kasyûn Dağı¹⁸ eteğinde bir bimaristan inşa ettirmiştir. Emir, çok zengin biri olup kendi inşa ettirdiği bimaristanın hizmetinin devamı için birçok vakıflar oluşturmuştur (Mu'nis, 2009, s. 40).

H.577 M.1181 Kahire'de Sultan Selehattin Eyyubi Selahî Bimaristanı'nı inşa ettirmiştir. Bu bimaristan, Fatimi saraylarından birinin dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir. Her bimaristan gibi buraya da birçok doktor, cerrah ve hizmetliler görevlendirilerek birçok vakıf ayrılmıştı (Usaybia, s.583). İbnü'l Cübeyr bu bimaristandan “en güzel ve en geniş saraylardan biri” diye bahsetmiştir (İbn Cübeyr, 1972, s. 26)

Sultan Selehattin Eyyubi ayrıca Kudüs'te de bir bimaristan inşa edilmesini emretti. Bu iş için İbn Şeddad'ı görevlendirdi. İbn Şeddad'ın görevi hem Kudüse gitmek hem de orada bimaristan inşasına nezaret etmek, bu bimaristan için doktorlar görevlendirmek ve ilaçlar tahsis etmektir. Sultan Selehaddin bu bimaristanda hem kadınlar hem de erkekler için ayrı ayrı kısımlar oluşturdu ve binaların etrafına Mekasir¹⁹ yaptırdı. Batılılar özellikle Haçlı Seferleri sırasında bu bimaristandan çok faydalanmışlardır. O dönemde burası Haçlılar ve Müslümanlar arasında hiç olmadığı kadar zorunlu bir temas noktası oldu. Zira Haçlı Kontlukları inşa edildikten sonraki dönemde İslam uygarlığının Avrupa'ya taşınmasında en önemli dönemlerden biri olmuştur. Haçlılar özellikle ateşkes dönemlerinde İslam uygarlığının bazı yönlerinden oldukça etkilenmişlerdir. Özellikle ilmi alanda hem eğitim sistemi tıp alanı, doktorluk mesleği, tedavi yöntemleri ve sosyal müesseselerinden etkilenmişlerdir. Nitekim Şeyzer Emiri'nin yeğeni Emir Usâmet İbni Munkiz'in (1095-1188) anlattığına göre kendi milletlerinin tıp alanındaki çalışmalarına güvenmeyen Haçlı kralları, Filistin'de buldukları sırada, sivilce, kolik ve ishal gibi hastalıkların tedavisinde Arap hekimleri tercih ediyorlardı. Yine Usâmet'in ifade ettiğine göre Şeyzer, Sâbit adlı bir hekimini Mumaytra Kalesi'ndeki Fransız komutanın ısrarı üzerine değişik kürler uygulamak üzere birkaç günlüğüne göndererek lütüfta bulunmuşur²⁰.

¹⁸ Kasyûn Dağı Dımaşk yakınlarında bulunmaktadır. Bu dağa çıkıldığında Dımaşk şehri tamamen görünmekte şehre hakim bir noktada bulunmaktaydı. Bu dağda birçok mağara bulunmaktadır. Aynı zamanda burada birçok peygamberin izi bulunmasının yanı sıra bu dağın eteklerinde evliyalar ve salih insanlar için ayrı bir mezarlık bulunmaktadır. Bu dağın Müslümanlar için mukaddes bir dağdır (El-Hamevi, 1979, s.295).

¹⁹ Geniş binalar ve etrafında korunaklı duvarlara sahip yerler için kullanılan bir terimdir (İbn Manzur, 1992).

²⁰ Sâbit, Fransız kalesinden döndüğünde hastaların tedavisi ile ilgili kendisine bir takım sorular sorulmuştur. O başından geçen olayları şu şekilde anlatmıştır: “Bana bacağımda çıban bulunan bir şövalye ile sıtmadan fazlaca zayıflamış bir kadın getirdiler. Şövalyenin ayağına yakı sardım. Çıban patladı; tehlikesiz bir seyir takip etmeye başladı. Kadını diyete tâbi tuttum. Vücut durumunu nebâti gıdalar vermek suretiyle iyileştirdim. Bu sırada oraya gelen bir Fransız doktoru, hastalara dönerek beni gösterip: “Bu sizi tedavi etmeyi bilmiyor” dedi. Şövalye'ye, tek ayakla yaşamayı mı yoksa ölmeyi mi tercih edeceğini sordu. Şövalye “Bir ayakla” şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Fransız doktoru, kendisine kuvvetli bir şövalye ile keskin bir balta getirilmesini istedi. Şövalye elinde balta ile görüldü. Henüz oradan ayrılmamıştım. Doktor, hastanın bacağına, odun yarmağa mahsus bir kütüğün üzerine koydu. Bir balta darbesiyle bacağı kesmesini, şövalyeye emretti. Şövalye, gözümün önünde hastanın

Ünlü Alman yazar Sigrig Hunke ise Doğu medeniyetinin bu üstünlüğünü ifade ederken, o günkü Dünya'nın hiçbir yerinde eczacılık ve sağlık işleri konusunda Müslümanlar kadar kendilerini geliştirmiş bir toplumun olmadığını söyler. Aynı zamanda İslâm şehirlerindeki modern hastanelerin benzerlerinin olmadığını, tedavi yöntemlerinin ve hijyenik tedbirlerinin örnek teşkil edecek derecede olduğu ve Fransızların bu Müslümanlardan tıbbi yardım istemelerinde şaşılacak bir şey olmadığını söylemiştir (Hunke, 1972, s. 145).

Aynı zamanda bir tarihçi olan Endülüs veziri Lisaneddin b. İbn Hatib'in İhata Fi Ahbar Gırnata adlı eserinde bahsettiğine göre, Endülüs'lü Müslümanların emiri Muhammed b. Yusuf b. İsmail b. Farac b. İsmail b. Farac b. Yusuf b. Nasr, bimaristanlarla ilgili olarak zaruret ve ihtiyaç olmasına rağmen daha önceki hükümdarların yapmadığını yapmıştır. Bunların yanı sıra hamamlar, depolar, abdesthaneler, kervansaraylar, konaklama yerleri inşa ettirmiştir. O'nun inşa ettirdiği bimaristan Mısır'daki bimaristanların tarzına benzemekte ve içinde bir havalandırma sistemi de bulunmaktaydı. Tarihçi Salâadin bu bimaristan hakkında "köşeli dörtgen gibi, Kahiredeki Kalâvûn bimaristanından daha sağlam ve daha geniş değil ama basit olmasına rağmen daha tertipli ve ayrıntıları daha incedir. Bu bimaristanın içinde bulunan bir sahanın etrafında salonlar bulunmaktaydı. Sahanın ortasında derin bir havuz ve iki pınarı bulunuyordu ve havuzda oturmuş iki aslanın ağzından su geliyordu. 1492 yılında Gırnata Arapların elinden alındığında bu küçük bina darphaneye dönüştürüldü. Daha sonra onun üzerinde değişiklikler yapıldı ve bir müddet sonra yıkıldı" demiştir (İsa, 1939, ss. 288-289). Livi Provincel'in aktardığı bilgilere göre 1850 yılında El-Hamra Sarayı'nın bahçesinde muhafaza edilen iki parçadan oluşan Gırnata bimaristanının kavisli kapı gibi gözükten açılış kitabesi daha önce birileri tarafından alınıp bir evde muhafaza edildikten sonra El-Hamra Sarayının bahçesine bırakılmıştır. Bir sütuna benzeyen anıtın yazıları okunabilmektedir ve Endülüs hattıyla 26 satırdan oluşan bir yazıdır. Kitabede: "Bimaristan sonsuz ve hatıra olarak V.Muhammed b. Beni Nasır tarafından Gırnatalı vatandaşlara has olarak inşa edildi. Burası H. 767 yılı Muharrem ayının ortasında inşa edilmeye başladı ve H. 768 yılının Şevval ayının ikinci on gününde tamamlandı. Onun üzerine vakıflar yapıldı. Allah yolunda çaba sarfedenlerin ve muhsin olanların emeğini boşa çıkarmaz, Sallallahü Ala Seyyidine Muhammed...." (İsa, 1939, s. 292) yazmaktadır.

Alman yazar Sigrig Hunke eserinde "Dünyanın henüz bir benzerini görmediği hastaneler ve doktorlar" başlığı altında muhtemelen Endülüs bölgesinde bir hastanede yatan bir gencin babasına yazdığı mektubu da paylaşmıştır. Mektubun içeriğine göre hastanenin asistan doktor ve talebeler tarafından ilk müdahale edilen bir acil polikliniği olduğu ve içinde bir eczanesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine ilk müdahaleden sonra hastaneye yatırılması gereken hastaların öncelikle kayıt altına alınıp başhekime sevk edildiği sonra da hastanın banyosu yaptırılıp temiz elbise giydirildikten sonra erkekler için ayrılmış bölümlere yatırıldığı

bacağına bir balta darbesi indirdi. Ancak, bu birinci darbe ile bacak ayrılmadı. Şövalye ikinci defa tekrar vurdu. Bacağının ilikleri dışarı fırlayan felâketzede hemen öldü. Doktor, onu takiben kadını muayene etti: "Bu kadının başında âşık bulunduğu bir şeytan var. Saçlarını kesin!" dedi. Kadının saçları kesildi. Tekrar hemşehrilerinin yemeğinden sarımsak ile hardalı yedi. Böylece ateşi yükseldi. Doktor: "Kafasına şeytan girmiştir" diyerek bu sözlerle birlikte usturayı yakalayıp başının derisini haça benzer şekilde kesti. Kafatasını örten kısım tamamen açılmaya kadar derisini ortadan çekip sıyırdı ve kafatasını sadece tuz ile ovdu. Kadın aynı anda öldü. Yapılacak bir hizmetin bulunup, bulunmadığını oradakilere sordum. Hayır diye cevap verdiler. Böylece o zamana kadar benim için meçhul bulunan onların bu harikülâde tababetini öğreymiş olarak oradan ayrıldım" demiştir (Hunke, 1972, ss.143-145).

anlaşılmaktadır. Gencin mektubundaki ifadesine göre kendisi ortopedi bölümüne yatırılmış olup bunların dışında dahiliye ve cerrahi polikliniklerinin olduğu ve başka bir yerde de nekehat dönemindeki hastaların müzik dinleyip, kitap okuyarak vakit geçirdikleri ayrı bir bölüm olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca doktorların asistan ve hastabakıcılarla birlikte her sabah hastaları ziyaret ederek durumlarını istişare ettiği belirtilmektedir. Ayrıca odaların temiz ve aydınlık olduğu, yatakların yumuşak, çarşafların beyaz, yorganların kuş tüyünden ve kadife gibi zarif olduğundan bahseden genç, her odada akar su bulunduğunu yemeklerde hergün tavuk ve koyun kızartması verildiğini bu nedenle buradan ayrılmak istemediğini belirtmektedir. Taburcu edilen her hastaya bir kat elbise ile iyileşme döneminde hemen çalışmaya mecbur kalmamaları için beş altın verildiği de ifade edilmektedir. Sigrid Hunke bin yıl önce Himalayalar ile Pirene'ler arasındaki her büyük Müslüman şehrinde bu hastanelerin zaruri tesisler olarak bulunduğunu 10. asırda Kurtuba'da toplam 50 hastane olduğunu , Harun Reşid Dönemi'nde Bağdat şehrinin meşhur hastaneleriyle her yönden önemli bir örnek teşkil ettiğini ifade etmektedir (Hunke, 1972, ss. 154-155).

Batıda ise uzun bir süre dünyevi ilaçlara, ot ve köklere inanmanın Allah'a karşı bir güvensizliği temsil ettiği düşünülerek²¹ hastaların tedavisi rahipler tarafından yapılıyor ve hastalar günah çıkarmadan önce tedavi altına alınamıyordu. Hatta günahlarını itiraf ettirmeden hastayı tedavi etmeye kalkan rahip veya doktor kiliseden tard cezasına çarptırılıyordu. Günah çıkaran hasta rahip tarafından Hz. İsa'nın adına yağlandıktan sonra dua edilerek şifa bulacağına inanılıyordu (Hunke, 1972, ss. 147-151).

Batı'da Müslüman hastanelerine benzer şekilde hastaların bakım ve tedavilerini yapan bimaristanlar ancak Haçlı seferlerinden sonra kurulmuştur. Bunların ilki ise Paris'deki Hotel Dieu'du. Ancak çok ilkel yöntemlerle kurulan bu binanın durumu ise bir batılının ifadesine göre zemininde kat kat olmuş samanların üzerinde itişe kalkışa yürüyen hastalar, birbirlerinin ayak uçlarına yatan çocuklar ve ihtiyarlar, salgın hastalıklara yakalananların diğer hastalarla bir arada tutulduğu mekanlar; doğum sancısı çeken bir kadınla ateşler içinde yanan tifüslü bir hasta, öksüren bir veremli aynı anda etkileşim içinde bulunmaktadır. Sefalet içinde bulunan hastalara gerekli yiyecek tedarik edilmemekte ve bina haşerelerle dolmuş vaziyette, sağlık çalışanları hastaların yanınan ağızlarına kapattıkları sirkeli süngerlerle girmeye cesaret edebilmektedirler. Cesetler yataklarda bekletilmekte ve bu zaman zarfında diğer hastalar ceset kokuları ve sineklerin uçuştığı ortamda aynı havayı teneffüs etmektedirler (Hunke, 1972, s. 152-153). Bu ifadelerle bakılırsa Batı'da o günlerde en iyi diye ifade edilen bir bimaristanın durumu bu şekilde ise en kötülerini hayal bile etmek mümkün değildir.

Sonuç

Ortaçağda İslam dünyası, insan sağlığına verilen önemin zirvesindedir. Bu dönemde İslam dünyası hastane, doktor, hasta bakımı ve tedavisi açısından dünyada ilk sıradadır. Emevî

²¹ Eczanelerin varlığında dinsizlik ve küfür arayan kilise öğretmeni Tatian "...İnsanları Tanrıdan çevirtmek isteyen şeytanlarla fena ruhlar, budalalarla imanı zayıf bulunanları kandırıp aldatmaktadırlar. Eczacılık, her çeşit şekiller içinde bu nevi iğfalkâr sanat ve hareketlerden doğmuştur. Maddeye güvenerek onunla tedavi olmak isteyen kimse, kendisini Tanrı'nın kudretine terk ederse, çok daha çabuk şifa bulur. İlahi kudrete baş vurma yerine, neden bir köpek gibi otlar, geyik gibi yılanlar, domuz gibi istakozlar, arslan gibi maymunlarla tedavi olmayı tercih ediyorsun? Dünyevi şeyleri neden ilâhileştiriyorsun?..." şeklinde ifade etmiştir (Hunke, 1972, s.147).

ve Abbasîler döneminde başlayan ve bimaristan olarak adlandırılan hastaneler, başta Bağdat, Şam, Kahire ve Gırnata'da olmak üzere büyük şehirlerde kadın, erkek olmak üzere ayrı ayrı çeşitli hastaneler yapılmıştır. Bu hastanelerde hastalar din ve ırk ayrımı yapılmadan ücretsiz tedavi edilmiştir. Bimarhanelerde sadece tedaviler ücretsiz değil, aynı zamanda ilaç, elbise gibi diğer giderler de ücretsiz karşılanmıştır. Hatta hastalara iyileşme sürecinde çalışmamaları ve dinlenmeleri için para verilmiştir.

Bimarhanelerin çoğunda sadece hasta tedavisi yapılmamıştır. Aynı zamanda tıp eğitimi de verilmiştir. Burada eğitim gören öğrenciler ünlü doktorlardan ders almalarının yanı sıra hastanenin çeşitli tıbbi birimlerinde pratik de yapma fırsatı bulmuşlardır. Ayrıca bimaristanlara tahsis edilen vakıflar sayesinde ekonomik ve mali sıkıntı çekmedikleri için hastalara ilaçların yanında tedavi bittikten sonra da bir müddet maddi destek sağlanmıştır. Ekonomik olarak güçlü olan bimaristanlar ünlü doktorlar da çalıştırmışlardır.

İslam dünyasında fiziksel tedavinin yanında ruh ve akıl sağlığı da tedavi edilmektedir. Bu dönem Avrupa'da ise hastalar çok ilkel şartlarda tedavi edilmekte ve Tanrının lanetlisi olarak algılanmaktadır. Bimarhaneler Emevî-Abbasî-Zengiler ve Eyyubi dönemlerinde gelişmiş Selçuklu zamanında ise zirve yapmıştır.

Kaynakça

- Abdillâh, Ş. (1977). *Mu'cemü'l Büldân*, (Cilt 4). Beyrut: Darü's sadr.
- Abdillâh, Ş. (1996). *Cevâhirü'l-'ukûd ve mu'înü'l-kuğât ve'l-muvakkı'în ve's-şühûd*. Beyrut: Darü'l Marife.
- Altungök, A. & Yıldırım, T. (2015). *Siyasi Açıdan Arap İnan İlişkileri- Sâsâni Dönemi (Ms. 226-652)*. İstanbul: Mutlu Basım.
- El-Bağdadî, A. (2001). *Tarih-i bağdat* (Cilt 1). Beyrut: Darül Kutubü'l İlmiye.
- El-Hamevi, Y. (1979). *Mu'cemü'l-büldân* (Cilt 1-4), s. 278. Beyrut: Darü's sadr.
- El-Hatip, H. (1988). *El-tib İnde'l arap*. Beyrut: Darü'ssadr.
- El-Hicavî, M. (1951). *El-ikna fi fik'el imam Ahmed*, (Tahkik, M. Es'sebli) (Cilt 2). Beyrut: Darü'l Marife.
- El-Kalkaşandi, A. (1987). *Subhu'l aşî fi sınaatü'l-inşa* (Tahkik, Y. El-Tavil) (1.Cilt). Şam: Darü'l Fikir Yayınları.
- El-Kıftî, C. (1903). *Tarihü'l hükema min kitap ahbarü'l ulema*, (Tahkik, İ. Şemseddin). Beyrut: Darü'l Marife.
- El-Makrizî, M. (1987). *Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ıııııı ve'l-âsâr* (Cilt 3). Kahire: Mektebetü'l Sakafe Ed Diniyye.
- El-Sibaî, M. (1999). *Min revaiyye hadaratuna*. Kahire: Darü'sselam Litibaa.
- El-Siyotî, Ş. M. (1996). *Cevher el-okud ve main el-kuda ve el-şuud*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- El-Tilmisanî, T. (1968). *Nefhodtib min ğusnul endelusî el-ratib ve zikr vezirahelisanüddin el-hatip*, (Tahkik, İ. Abbas) (Cilt 7). Beyrut: Darü'sadr.
- El-Zehebi, Ş. (1984). *El-bar fi habar men abar*, (Tahkik, S. El-Muncid) (Cilt 1). Kuveyt: Darü'l Meşir.
- Goichon, A. M. (2000). *İbn Sinâ felsefesi ve ortaçağ avrupalısındaki etkileri*. (İ. Yakıt, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Güçlüay, S. & Bamyacı, E. (2018). *Hz. Ömer ve İskenderiye kütüphanesinin yakılması iddiası*. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, 2, 527-531, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası Yayınları.
- Hamade, M. (1977). *El-mektebat fi el-islam*. Beyrut: Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye Yayınları.
- Hişam, M. (1990). *Siretü'n nebi*, (Tahkik M. Abdülhamid) (Cilt 1). Kahire: Darü'l Kutup El-İlmiyye Yayınları.
- Hunke, S. (1972). *Avrupa'nın üzerine doğan islâm güneşi*. (S. Sezgin, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- İbn Cübeyr, M. (1972). *Rihle b. cübeyr*, (Tahkik, M. Mustafa). Beyrut: Darü'l Kitapevi.
- İbn Kesir, F. (1966). *El bidaye ve nihaye* (Cilt 12). Beyrut: Mektebetü'l Maarif Yayınları.
- İbn Manzur, C. (1992). *Lisan-ı arap* (Cilt 6). Beyrut: Darüssadr Yayınları.
- İbn Usaybia, A. (1972). *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭbbâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İlvan, A. (1966). *Maalim el hadaret fi el-islam ve esserehe fi el-nahda el-Urubiyye*. Kahire: Darürselem Litibaa.
- İsa, A. (1939). *Tarihü'l bimaristanad fi'l islam*. Dımaşk: Matbaa Et Temeddün El İslamiyye Yayınları.
- Mu'nis, E. (2009). *El-bimaristaned el-islamiyye hatta nihaye el-hilafe el abbasîye(H.656-M.622-1258)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İslam Üniversitesi, Gazze.
- Sabit, N. (1939). *El cundiyye fi el-devle el abbasîye*. Irak: Bağdat Matbaası.
- Terzioğlu, A. (1992). Bîmârîhâne, *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6). s. 163-178. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uslu, R. (1993). Cündişâpûr, *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 8). s. 117-118. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldırım, T., Altungök, A. (2015). Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (2), 269-295.